

ปราสาทนกหัสดีลิงค์: รูปสัญลักษณ์แห่ง
ความหมายและแหล่งที่มาจากคัมภีร์
และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

**Hatsadiling Bird Castle: The Signifiers of
Meaning and Resources
from Buddhist Texts and Literature**

สุรัชชัย พุดชู

Surachai PHUTCHU

คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Faculty of Philosophy and Religion, Mahamakut Buddhist University, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 14 มี.ค. 2565

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 11 ก.ค. 2565

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 20 มี.ค. 2564

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 22 ก.ค. 2565

ปราสาทนกกหัสติลิงค์:

รูปสัญลักษณ์แห่งความหมายและแหล่งที่มา จากคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

สุรัชย์ พุดชู

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอความเป็นมาและอิทธิพลของปราสาทนกกหัสติลิงค์ที่มีต่อสังคมไทย เป็นการศึกษาเชิงเอกสารจากข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมิ ผลการศึกษาทำให้ทราบว่า นกกหัสติลิงค์ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาหลายเล่ม รวมถึงวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น ตำนานมูลศาสนา ปัญญาสาตกเรื่องสุนชาดกและไตรภูมิพระร่วง ลักษณะของนกกหัสติลิงค์มีขนาดใหญ่และกำลังมากเหมือนช้าง 5 เชือก ถิ่นกำเนิดอยู่ในดินแดนคนมีศีลธรรมที่เรียกว่าอูตตรกูรูทวีป แนวคิดดังกล่าวมีอิทธิพลต่อการสร้างจิตรกรรมและประติมากรรมของเมรุปราสาทนกกหัสติลิงค์ในปัจจุบัน กระทั่งเป็นวัฒนธรรมไทยให้อนุชนรุ่นหลังได้สืบทอดกันมา ทั้งทางด้านคติธรรม นิติธรรม วัตรธรรมและสทธรรม นอกจากนี้ ยังมีปรีชาธรรมเกี่ยวกับการส่งคนตายให้ไปเกิดในสุคติภูมิ องค์ความรู้จากบทความนี้มี 3 ประการ คือ 1) คัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาระบุลักษณะ

ของนกชนิดนี้ไว้เพียงว่า มีขนาดใหญ่และกำลังเท่าช้าง 5 เชือก การที่
นกหัสดีลิงค์คาบคนไปเพราะคิดว่า เป็นเหยื่อ แต่ไม่มีเจตนาทำร้าย
2) วรรณกรรมยุคหลังเขียนเป็นเรื่องเล่าให้นกมีบทบาทและคุณลักษณะ
พิเศษ ซึ่งให้คุณมากกว่าให้โทษต่อประชาชนและมีวัตถุประสงค์ในเชิง
บวกบางอย่างเพิ่มเข้ามา และ 3) พัฒนาการของนกกลายเป็นจิตรกรรม
และประติมากรรมการสร้างเป็นเมรุปราสาท แต่คงแนวคิดเดิมที่ปรากฏ
ในคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาและเพิ่มจินตนาการให้
นกมีรูปลักษณ์พิเศษ รวมถึงปริศนาธรรมรำลึกถึงคุณความดีและการส่ง
ผู้ตายให้ไปอุบัติบนสวรรค์

คำสำคัญ: นกหัสดีลิงค์ นกหัสติน นกสั๊กกะไดลิงค์

คัมภีร์พระพุทธศาสนา วรรณกรรมพระพุทธศาสนา

Hatsadiling Bird Castle: The Signifiers of Meaning and Resources from Buddhist Texts and Literature

Surachai PHUTCHU

Abstract

This study aims to present the history and influence of Hatsadiling Bird Castle, which has affected Thai society. This documentary study used data from primary and secondary sources. The results reveal that Hatsadiling appears in Tipitaka and many Atthakathas (Commentaries), including Buddhist literatures such as Tom-nan Mun Sasana (The Legend of Original Religion), Paññāsa Jātaka on Sudhana Jātaka (Fifty Stories on Suthon Tale), and Tri Phum Phra Ruang (Three Realms of King Phra Ruang). A characteristic of the Hatsadiling Bird is its big shape and being as powerful as five elephants. It is said to have originated in the good land of the so-called moral people, Uttarakuru Continent. These concepts have influenced paintings and sculptures of Hatsadiling Bird Castle at crematoriums until

it became embedded in Thai culture to the present day, including the moral, legal, material, and social cultures. Furthermore, it is a Pritsanā Tham related to a belief of transmitting dead people to rebirth in Sugati Bhumi (Sensuous Blissful Realms).

The body of knowledge collected for this article indicates the following: Firstly, The Buddhist texts and literature only mention the bird's characteristic big shape and having five elephants worth of power, and that the bird took people away because it thought that people were victims, but it had no intention of harm. Secondly, the post-literature tells stories of this bird having special roles and characteristics that were more praiseful than blaming, and contained certain positive objective. Lastly, though the development of Hatsadiling Bird concept manifested in paintings and sculptures of cremation of castle, it still accords with the old concepts that appear in Buddhist texts and literatures. Added to the concept was an imagination of special shapes, including Pritsanā Tham to remember the goodness and transmission of dead people to be born in heaven.

Keywords: Hatsadiling, Hatsadin, Sakkadailing, Buddhist Text, Buddhist Literature

1. คำนำ

ปราสาทนกกหัสติลิงค์ เป็นสื่อสัญลักษณ์อย่างหนึ่งของสัตว์หิมพานต์ที่ใช้ัญเชิญและเป็นเมรุมาศสำหรับพระราชทานเพลิงศพบุคคลสำคัญทั้งที่เป็นพระสงฆ์หรือเจ้าเมืองในอดีต การสร้างเมรุปราสาทนกกหัสติลิงค์เป็นขนบประเพณีของชาวเหนือและอีสานมายาวนาน เมืองที่ประกอบพิธีนี้มีมาตั้งแต่โบราณกาล เช่น เมืองเชียงใหม่ (เมืองแสนหวิ) เมืองหลวงพระบางและเมืองอุบลราชธานี โดยเฉพาะเมืองอุบลราชธานี ถือเป็นการสืบราชสกุลมาจากเมืองเชียงใหม่ ประวัติศาสตร์ได้จารึกชื่อเจ้าเมือง 3 ท่าน ที่ประกอบพิธีพระราชทานเพลิงศพบนเมรุนกกหัสติลิงค์¹ ดังนี้ 1) พระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (ท้าวคำผง เจ้าเมืองอุบลราชธานีคนแรก พ.ศ. 2325-2338 และต้นตระกูล ณ อุบล) 2) พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (ท้าวทิดพรหม พระอนุชาในพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (ท้าวคำผง) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีคนที่ 2 พ.ศ. 2338-2388 และต้นตระกูลพรหมวงศานนท์) 3) พระพรหมราชวงศ์

¹ กมลรัตน์ ชวนสบาย, “เมรุลอยสกุลช่างเพชรบุรี: รูปแบบศิลปกรรมแนวคิดและคติการสร้าง,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2560), 30.; ภูเดช แสนสา, *โลกหน้าล้านนา: พัฒนาการการสร้างปราสาทศพต่างสัตว์หิมพานต์และการก่ออยู่* (เชียงใหม่: สถาบันภาษาศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่, 2556), 29-34.; ประยุทธ์ สารวัง, “นกกหัสติลิงค์: การเมืองเรื่องการนิยาม รหัสหมายชั้นชนในสังคมวัฒนธรรมล้านช้าง,” *การประชุมวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาสารคามวิจัย ครั้งที่ 13 (The 13th Mahasarakham University Research Conference) ในหัวข้อ “จากท้องถิ่นสู่สากล ในบริบทประเทศไทย 4.0” (From Local to Global in the Context of Thailand 4.0), 7-8 กันยายน 2560 (มหาสารคาม: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2560), 148.*

(ท้าวภูทอง พระราชโอรสในพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (ท้าวคำผง) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีคนที่ 3 พ.ศ. 2388-2409 และต้นตระกูลสุวรรณภูม) ในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรพลธิติประสงค์ ขณะที่เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ประจำมณฑลอุบลราชธานีในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้อนุญาตให้พระมหาเถระชั้นผู้ใหญ่ที่มรณภาพแล้วประกอบพิธีฌาปนกิจ สิริสังขารบนเมรุนกหัสดีลิงค์ได้ พระมหาเถระจังหวัดอุบลราชธานีที่ได้ประกอบพิธีพระราชทานเพลิงศพและพิธีฌาปนกิจสิริสังขารบนเมรุนกหัสดีลิงค์ เช่น 1) ญานานธรรมบาลหรือพระธรรมบาล (ฝุย ธรรมบาล-มหาเถร ประมาณปี พ.ศ. 2360-2448) อดีตเจ้าคณะเมืองอุบลราชธานี และเจ้าอาวาสวัดมณีวนาราม (หรือวัดป่าน้อย สร้างประมาณปี พ.ศ. 2332 โดยอุปราชาท้าว พระโอรสในพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (ท้าวคำผง)) ท่านเป็นเจ้าอาวาสรูปที่ 4 อย่างไรก็ตาม สิริสังขารของพระธรรมบาล (ฝุย) เป็นศพสดท่ายที่ทำพิธีเผาที่ทุ่งศรีเมือง เพราะหลังจากนั้นทางการได้ยกเลิกธรรมเนียมประเพณีเผาศพแบบเมรุนกหัสดีลิงค์บริเวณสถานที่แห่งนี้ พิธีฌาปนสรีระของท่านจึงเป็นปราสาทนกลหลังสุดท้ายที่ได้ประกอบพิธีกรรม ณ มณฑลพิธีทุ่งศรีเมือง 2) พระครูวิโรจน์รัตโนบล (รอด นนตรมหาเถร พ.ศ. 2389-2485) อดีตเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี และเจ้าอาวาสวัดทุ่งศรีเมือง 3) พระศรีธรรมวงศาจารย์ (ทองจันทร์ เกสรมหาเถร พ.ศ. 2423-2508) อดีตเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานีและเจ้าอาวาสวัดสุปฏิหารามวรวิหาร (วัดในสังกัดธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือวัดแรก ซึ่งในหลวงรัชกาลที่ 4 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระพรหมราชวงศา เจ้าเมืองอุบลราชธานีคนที่ 3 สร้างขึ้น) 4) พระครูนวกกรรมโกวิท (นาค ฐริปัญญา มหาเถร พ.ศ. 2440-2528) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาวนาราม (พระอารามหลวง พระประทุมวรราชสุริยวงศ์

(ท้าวคำผง) สร้างขึ้น และบูรณะเพิ่มเติมโดยพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (ท้าวทิดพรหม)

นอกจากนี้ ยังมีสตรีสังฆารของพระมหาเถระอีกมากมายที่ประกอบพิธีพระราชทานเพลิงศพบนเมรุภนักษัตรสังคีต เช่น พระสิริพัฒน์นาภรณ์ (สมหมาย โชติปัญญมหาเถร นามสกุล บุญเอื้อ) อดีตเจ้าอาวาสวัดทุ่งศรีเมืองและเจ้าคณะอำเภอเมืองใน จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 26 พฤษภาคม พ.ศ. 2557 ต่อมา ในปี พ.ศ. 2558 ทางกรมของจังหวัดอุบลราชธานีได้ฟื้นฟูธรรมเนียมประเพณีการเผาศพแบบนักษัตรสังคีต ณ ทุ่งศรีเมืองอีกครั้ง ครั้นนั้นใช้ในการประกอบพิธีพระราชทานเพลิงศพพระเทพกิตติมุณี (สมเกียรติ สมกิตติมหาเถร) อดีตเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานีและเจ้าอาวาสวัดมหายานาราม พระอารามหลวง เมื่อวันที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2558

นอกจากพระมหาเถระในจังหวัดอุบลราชธานีแล้ว จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีพิธีพระราชทานเพลิงศพพระมหาเถระที่สำคัญหลายรูป เช่น 1) พระอุดมญาณโมลี (หลวงปู่จันทร์ศรี จันทพิปมหาเถร พระสายวิปัสสนากรรมฐาน) อดีตที่ปรึกษากรรมการมหาเถรสมาคม ที่ปรึกษาเจ้าคณะภาค 9 (ธรรมยุต) และเจ้าอาวาสวัดโพธิสมภรณ์ พระอารามหลวง จังหวัดอุดรธานี เมื่อวันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2560 2) พระเทพวิฑายาคม (คุณ ฉัตรพลกรัง) หรือหลวงพ่อคุณ ปรีสุทโธ อดีตที่ปรึกษาเจ้าคณะภาค 11 และเจ้าอาวาสวัดบ้านไร่ อำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา เมื่อวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2562 ณ ฌาปนสถานชั่วคราวนักษัตรสังคีต วัดหนองแวง พระอารามหลวง บริเวณด้านหลังพุทธมณฑลอีสาน จังหวัดขอนแก่น

พระมหาเถระทางภาคเหนือมีการประกอบพิธีบนเมรุนกหัสติลิงค์หลายรูปด้วยกัน เช่น 1) พิธีพระราชทานเพลิงศพพระพุทธพจนวราภรณ์ (จันทร์ กุศลมหาเถร) อดีตเจ้าคณะภาค 4-5-6-7 (ธรรมยุต) และเจ้าอาวาสวัดเจติยหลวงวรวิหาร จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อวันที่ 18 มกราคม พ.ศ. 2553 ซึ่งเป็นการประกอบพิธีตามประเพณีล้านนาโบราณ 2) พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปวง ธมฺมปญฺญมหาเถร) ปราชญ์เมืองพะเยา อดีตเจ้าอาวาสวัดศรีโคมคำ พระอารามหลวง อดีตเจ้าคณะจังหวัดพะเยา อดีตที่ปรึกษาเจ้าคณะภาค 6 และอดีตรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตพะเยา ตั้งแต่วันที่ 19-25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2563 ในวันที่ 24 กุมภาพันธ์ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จมาพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุชั่วคราว ภายในวัดศรีโคมคำ พระอารามหลวง ตำบลเวียงอำเภอเมือง จังหวัดพะเยา 3) พิธีพระราชทานเพลิงศพพระธรรมราชานุวัตร (สุทัศน์ สุทฺตสนฺมหาเถร) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระแก้ว พระอารามหลวง อดีตผู้รักษาการแทนเจ้าคณะภาค 6 อดีตหัวหน้าพระธรรมทูตสายที่ 4 เมื่อวันที่อาทิตย์ที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2563 ณ ฌาปนสถานชั่วคราว ภายในบริเวณพุทธมณฑลสมโภช 750 ปี เมืองเชียงราย บ้านต้นง้าว ตำบลบัวสลี อำเภอแม่ลาว จังหวัดเชียงราย

อย่างไรก็ตาม หนังสือสมุดไทยดำของหอสมุดแห่งชาติได้ระบุแบบภาพสัตว์หิมพานต์สำหรับผูกหุ่นแห่พระบรมศพครั้งสมัยรัชกาลที่ 3 ที่มีทั้งหมด 77 ภาพ แต่ละภาพเป็นชนิดของสัตว์หิมพานต์ที่แตกต่างกันไป หนึ่งในภาพดังกล่าว คือ นกหัสติลิงค์ ซึ่งในหนังสือสมุดไทยดำเล่มนี้

เรียกว่า นกหัสติณ² บางแห่งเรียกว่า นกขี้ใหญ่ นกสักกะไดลิงค์³ อย่างไรก็ตาม ความเชื่อเรื่องนกหัสติลิงค์ยังมีลักษณะเหมือนเป็นตำนานที่เล่าขานรุ่นต่อรุ่นและมีปริศนาธรรมให้ขบคิดมากมาย เช่น การแสวงหาคำตอบหรือเหตุผลของการสร้างรูปลักษณะเหมือนสัตว์ครึ่งนกครึ่งช้าง การใช้เป็นเมรุปราสาทเพื่อฌาปนกิจศพบุคคลสำคัญ สิ่งเหล่านี้ชวนให้สงสัยว่าทำไมนิยมเป็นนกหัสติลิงค์และเป็นที่นิยมสร้างมากที่สุด⁴ ทั้งๆ ที่เมรุปราสาทตามที่ปรากฏในหนังสือสมุดไทยดำก็มีหลายลักษณะ ความนิยมสร้างเมรุปราสาทนกชนิดนี้ทำให้ผู้เขียนต้องการทราบความหมายและแหล่งที่มาที่แท้จริงว่า มาจากคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาเล่มใดบ้าง ส่วนความเชื่อว่า มีจริงหรือไม่ ไม่ใช่ประเด็นที่ผู้เขียนจะกล่าวถึงแต่ประการใด

² นิยะดา เหล่าสุนทร และพีระพัฒน์ สำราญ, *จิตรกรรมภาพสัตว์หิมพานต์ พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม* (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2559), 82-85.

³ ประยุทธ์ สารวัง, “นกหัสติลิงค์: การเมืองเรื่องการนิยาม รหัสหมายชั้นชนในสังคมวัฒนธรรมล้านช้าง,” 148.

⁴ ภูเดช แสนสา, *โลกหน้าล้านนา: พัฒนาการการสร้างปราสาทศพต่าง สัตว์หิมพานต์และการก่อกุ๋*, 9.

ภาพที่ 1 ภาพเมรุปราสาทนกหัสติลิงค์ งานพระราชทานเพลิงศพ
พระครูมนูญปิยวัน อดีตเจ้าอาวาสวัดควรงด ตำบลควรง
อำเภอโป่ง จังหวัดพะเยา
ที่มา: ผู้เขียน ถ่ายเมื่อวันที่ 29 ตุลาคม พ.ศ. 2563

2. ความหมายและที่มาของคำศัพท์

หัสติลิงค์เป็นคำที่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ภาษาบาลีใช้คำว่า **หตฺถิลิงคสกุโณ**⁵ แปลว่า **นกตัวมีเพศเพียงดังเพศแห่งช้าง** ตามรูปศัพท์จัดเป็นฉฐฐีอุปมาบุพพทพหุพพิหสมาส ดังรูปวิเคราะห์ว่า

⁵ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *อรรถกถาภาษาบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ เล่ม 9* (นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535), 234.

หตุถิโน ลิงค์ อิว ลิงค์ ยสฺส, โส หตุถิลิงฺโก (สกุโณ) แปลว่า เพศแห่งนกไค เพียงดังเพศแห่งช้าง นกนั้น ชื่อว่า มีเพศเพียงดังเพศแห่งช้าง⁶ คำว่า หตุถิลิงคฺสกุโณ สามารถแยกเป็น 3 คำ คือ หตุถิ+ลิงค+สกุโณ มีความหมายตามพจนานุกรม ดังนี้

1) **หตุถิ** (ป.) หมายถึง ช้าง (รวมถึงคำว่า กุญชร วารณ ทนฺตี อิกนาค ฯเปฯ) ดังรูปวิเคราะห์ว่า **หตุโถ อสฺสตุถิตฺติ หตุถิ** แปลว่า สัตว์ที่มีมือ (หตุถ+อิ) และ **หตุถโยคา หตุโถ** แปลว่า สัตว์ที่ประกอบด้วยมือ (หตุถ+อิ)⁷ และยังหมายถึง สัตว์มีงวง ช้างพลาย หัสดี หัสติน ไอยรา ดังรูปวิเคราะห์ที่คล้ายช้างต้นว่า **หตุโถ อสฺส อตุถิตฺติ หตุถิ** ลง ณ ปัจจัย ในตัทธสัทธิตัทธิต⁸

2) **ลิงค** (นป.) หมายถึง ลิงค์, เพศ, อวัยวะเพศ, นิमित, เครื่องหมาย (นิमितต) ดังรูปวิเคราะห์ว่า **ลิงคฺติ อิตฺถิ ปุริโสติ วิภาคํ คจฺจติ เอเตนาคิ ลิงค์** แปลว่า อวัยวะเป็นเครื่องถึงการจำแนกว่า เป็นหญิงเป็นชาย (ลิงคฺ ชาติในความหมายว่า ไป, ถึง, เป็นไป ลง อ ปัจจัย) หรือ **ลีนํ อปากฺกํ องฺคนฺติ ลิงค์** แปลว่า อวัยวะที่ลับ (ลีน+องค, ลบ น, รัสสะ อิ เป็น อิ) หรือ **ลีนํ อปากฺกํ อตุถํ คเมติ ญาเปตฺติ ลิงค์** แปลว่า สิ่งที่ยังส่วนที่ลึกลับให้ถึงความแจ่มแจ้ง (ลีน บพหน้า คมฺ ชาติในความหมายว่า ไป, ถึง, เป็นไป ลง ณ ปัจจัย, ลบ น, รัสสะ อิ เป็น อิ, ช้อน ง, ลบสระที่สุตฺตฺ)⁹ นอกจากนี้ ยังหมายถึง เสียง, อาการ, ลักษณะ, ชนิด, อย่าง, รูปพรรณ,

⁶ สำราญ ก้านพลูกลาง, *หลักการแต่งและแปลบาลี* (นครราชสีมา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา, ม.ป.ป.), 18.

⁷ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี), *ศัพท์วิเคราะห์* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, 2550), 738.

⁸ ป. หลงสมบุญ, *พจนานุกรมมคฺ-ไทย*. อ้างคำว่า “หตุถิ.”

⁹ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี), *ศัพท์วิเคราะห์*, 570-571.

นิมิตบุรุษ, นิมิตสตรี, ของลับ (องคชาต)¹⁰ และหากพิจารณาความเป็นธาตุ (ลิงค ธาตุ) มีความหมายว่า ทำให้วิจิตร (จิตตวิกรม) ในสัททนีติ-ธาตุมาลา (คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์) วิเคราะห์ศัพท์นี้ไว้ว่า ลิงค์ คือ สันฐานที่ต่างกันโดยสภาพยาว สั้น อ้วน ผอม และกลม เป็นต้น ย่อมสมควรเป็นอย่างยิ่ง เพราะสันฐานนั้นเป็นสภาพวิจิตรโดยประการต่างๆ อีกนัยหนึ่ง ร่างกาย ชื่อว่า ลิงค์ เพราะถูกกระทำให้อวิจิตรโดยอวิชชา ตัณหา และกรรม โดยอุณภูมิหรือโดยผจญกัน เป็นต้น คำว่า ลิงค์ นี้ ฟังทราบโดยเนื้อด้วยสันฐานที่เป็นไปในอรรถัตตสันดาน คือ ร่างกาย ที่มีใจครอง และพาหิรสันดาน คือ สิ่งที่ไม่ใจครอง อันมีหญ้าและต้นไม้ เป็นต้น พร้อมทั้งดุ่มหญ้าและผอบ เป็นต้น¹¹

3) **สกุโณ** (ป.) หมายถึง นก (รวมถึงคำว่า วิหังค, วิหค, ปกฺขี, วิหังคม, ขค, อนุทท, สกุนต, วิ, ปตงค, สกฺกณิ, ทฺวิช, วกกฺกค, ปตฺตยาน, ปตฺนต, นีพท) ดังรูปวิเคราะห์ว่า **สกุโกติ อุทฺธํ คนฺตุนฺติ สกุโณ** แปลว่า สัตว์ที่สามารถไปสูงที่ได้ (สก ธาตุในความหมายว่า อาจ, สามารถ ลง อุณ ปัจจัย)¹² หรือ **สกุโกติ อุทฺธํ คนฺตฺ ปฏฺงกาทโย จ มาเรตฺนฺติ สกุโณ** (สก สกฺตติยํ, อุโน, นสฺส ญตฺตํ. ส. ศกฺกน)¹³ นอกจากนี้ ยังมีศัพท์ที่สื่อถึงนกหัสติลิงค์ 3 ศัพท์ คือ 1) วารณ ซึ่งนอกจากจะหมายถึงนกหัสติลิงค์แล้ว

¹⁰ ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ-ไทย. อ้างคำว่า “ลิงค.”

¹¹ พระอัครวงศ์เถระ, สัททนีติธาตุมาลา: คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลโดย พระมหานิมิตร ธรรมสาร และจำรูญ ธรรมดา (นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, 2546), 733-734.

¹² พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี), ศัพท์วิเคราะห์, 644.

¹³ ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ-ไทย, อ้างคำว่า “สกฺกณ.”

ยังหมายถึง ช้าง¹⁴ 2) หตฺถิวิหฺงคม หรือหตฺถิโสณฺทวิหฺงคม แปลว่า นก (วิหฺงคม) ที่มิงวง (โสณฺท) เหมือนช้าง (หตฺถิ) คำว่า โสณฺท นั้นมีความหมายเหมือนกับคำว่า หตฺถ ที่แปลว่า มือหรือวงก็ได้¹⁵ และ 3) คำว่า หตฺถิสกฺกณฺ ที่มิฐูปวิเคราะหฺว่า **หตฺถิโน ลิงฺคณฺญาปกํ โสณฺทํ อสฺมิ วิชฺชตีติ หตฺถิลิงฺโค** แปลว่า นกที่มิงวงซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของช้าง¹⁶ อย่างไรก็ตาม คำว่า หตฺถิลิงฺคสฺกณฺ โนยมเรียกทับศัพท์ว่า นกหัสดีหรือนกหัสติน ตามรากศัพท์ที่มาจากภาษาสันสกฤตว่า หสฺติ หรือ หสฺตินฺ ที่แปลว่า ช้าง เหมือนกับภาษาบาลี อันหมายถึง นกในวรรณคดีมีจะงอยปากยาวคล้ายวงช้าง¹⁷ ทรงกำลังเท่าช้าง 5 เชือก¹⁸

จากข้อมูลที่กล่าวมา จึงสรุปความหมายตามรูปศัพท์ได้ว่า นกหัสดีลิงค์ หมายถึง สัตว์ที่มีลักษณะหรือรูปพรรณสัณฐานส่วนหัว (งวง) เหมือนช้าง หากพิจารณาภาพที่ 1 และ 2 ประกอบ จะเห็นว่า ส่วนลำตัว หางและขา มีลักษณะเหมือนนกที่มีลักษณะคล้ายหงส์ มีกำลังมากเท่ากับช้าง 5 เชือก/ตัว ภาษาอังกฤษใช้คำทับศัพท์ว่า Hatsadiling (Hatthilinga ในภาษาบาลี หรือ Hastilinga ในภาษาสันสกฤต) แปล

¹⁴ พระโมคคัลลานเถระ, *คัมภีร์อภิธานปิฎก*, แปลโดย พระมหาไพโรจน์ ญาณกุลโส และจํารุญ ธรรมดา (กรุงเทพมหานคร: โครงการเตปิฎกสุเทสบัณฑิต, 2559), 422.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 144, 386.

¹⁶ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี), *ศัพท์วิเคราะหฺ*, 738.; ป. หลงสมบุญ, *พจนานุกรมมคธ-ไทย*, อ้างคำว่า “หตฺถิลิงฺค.”

¹⁷ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554*, พิมพ์ครั้งที่ 2. อ้างคำว่า “หัสติน.”

¹⁸ พระพุทธโฆสเถระ, *อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท ภาค 1 ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552), 155-156.

ความหมายตามคำศัพท์ว่า Elephant-bird¹⁹ หรือ Elephant-headed Bird²⁰ งานวิจัยบางเรื่องใช้คำอธิบายให้เห็นภาพชัดเจนโดยเรียกนกชนิดนี้ว่า เป็นนกสายพันธุ์เอวี่ฟอนา (Avifauna) สายพันธุ์หนึ่ง²¹ ดังปรากฏในภาพที่ 3 อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่า ความหมายของนกชนิดนี้อาจหมายถึง นกที่มีพละกำลังเสมอข้าง 5 เชือก แต่โบราณจารย์ต้องการสื่อให้เห็นเชิงบุคลาธิษฐานจึงกำหนดให้มีจะงอยปากเหมือนช้าง ความหมายดังกล่าวนี้ ผู้เขียนจะได้นำเสนอข้อมูลในคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อพิจารณาเป็นลำดับไป

¹⁹ Carol Stratton, *Buddhist Sculpture of Northern Thailand* (Chiang Mai: Silkworm Books, 2004), 358.

²⁰ Rebecca Hall, “Onward towards Heaven: Burning the Nok Hatsadiling,” *ARS Orientalis*, 44, (2014): 181.

²¹ Mita Chakraborty, “A Contrastive Study of Dhammapada and Tirukkural,” (PhD diss., University of Calcutta, 2008), 267.

ภาพที่ 2 จิตรกรรมนกหัสติลิงค์ถูกเก็บรักษาไว้ในกรอบกระจกภาพสัตว์
หิมพานต์ ประดิษฐานเหนือหน้าต่างภายในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม
กรุงเทพฯ (ซ้าย) และภาพจำลองแบบลายเส้นจากภาพจริง (ขวา)
ที่มา: นิยะดา เหล่าสุนทร และพีระพัฒน์ สำราญ,
จิตรกรรมภาพสัตว์หิมพานต์ พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม, 338, 340.

ภาพที่ 3 นกเอิวฟอนา สายพันธุ์ที่มีลักษณะคล้ายนกหัสติลิงค์
ในวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา
ที่มา: “Vogelpark Avifauna”, Wikipedia, Accessed January 28, 2021,
https://en.wikipedia.org/wiki/Vogelpark_Avifauna.

3. นกหัสติลิงค์ที่ปรากฏในคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

ความหมายที่กล่าวมาข้างต้นเป็นการวิเคราะห์ตามรูปศัพท์ หากศึกษาในคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาจะพบลักษณะพิเศษของนกชนิดนี้อีกหลายประการ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ก. คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

1) คัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก

ในพระไตรปิฎกเล่มที่ 28 เรื่องเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาพน ได้พรรณนาถึงสัตว์ป่าในสระมูจลินท์และสระโบกขรณี บนเขาคันธมาทน์หนึ่งในนั้น คือ นกหัสติลิงค์ โดยปรากฏอยู่ 3 แห่ง ดังนี้

ข้อความแห่งแรก ความว่า “นกกะปูด ไก่ป่า **นกหัสติลิงค์** รำร้องคู่กันหากันและกัน นกยางโทน นกยางกรอก นกโพระดก นกตั๋ยตีวิด นกกระเรียน”²²

ข้อความแห่งที่สอง ความว่า “อนึ่ง ที่ใกล้สระนี้ มีนกเป็นจำนวนมากเป็นพวก ๆ คือ เหลือง แดง ขาว **นกหัสติลิงค์** พญาหงส์ทอง นกกาน้ำ นกแขกเต้า นกเอี้ยง”²³

ข้อความแห่งที่สาม ความว่า “นกพิราบ หงส์แดง นกจักรพาก นกเป็ดน้ำ **นกหัสติลิงค์** ส่งเสียงร้องที่น่ารื่นรมย์ใจ นกเหล่านั้นต่างก็ส่งเสียงร้องกู่ก้องหากันและกันที่เชิงเขา ทั้งเข้าและเย็นอยู่เป็นนิตย์”²⁴

²² พุ.ชา. 28/2067/505 (ไทย.มจร)

²³ พุ.ชา 28/2075/ 506 (ไทย.มจร)

²⁴ พุ.ชา. 28/2077/506 (ไทย.มจร)

จากคัมภีร์พระไตรปิฎกจะเห็นว่า ข้อมูลชั้นปฐมภูมิพรรณนาถึง นกหัสดีลิงค์ในฐานะสัตว์ป่าหิมพานต์ชนิดหนึ่งที่อาศัยอยู่ในสระมุจลินท์ และสระโบกขรณีบนยอดเขาคันธมาถน์ อันเป็นยอดเขา 1 ใน 5 ของภูเขา หิมาลัย²⁵ นอกจากการส่งเสียงร่ำร้องตามปกติวิสัยเหมือนนกทั่วไปแล้ว พระไตรปิฎกไม่ได้กล่าวถึงลักษณะพิเศษของนกชนิดนี้ไว้แต่อย่างใด

2) คัมภีร์ชั้นอรรถกถา

2.1 คัมภีร์สมันตปาสาทิกา เป็นคัมภีร์หนึ่งที่ใช้เรียนในหลักสูตร บาลีสนามหลวงของคณะสงฆ์ไทยในประโยค ป.ธ. 6-7 สำหรับวิชาแปล มคธเป็นไทย (วิชาแปล) และป.ธ. 8 สำหรับวิชาแปลไทยเป็นมคธ (วิชากลับ) คัมภีร์นี้แต่งโดยพระพุทธโฆสะเถระ ชาวอินเดีย เป็นอรรถกถาอธิบาย พระวินัยปิฎก ซึ่งมีทั้งหมด 3 ภาค ในภาคที่ปรากฏเรื่องนกหัสดีลิงค์ คือ ภาค 3 เนื้อหาส่วนหนึ่งของภาคนี้อธิบายคัมภีร์มหาวรรค ภาค 2 (พระไตรปิฎกเล่ม 5) ซึ่งในตอนว่าด้วยจีวรขันธกะ เรื่องพระเจ้าปชชิตทรงประชวร โรคผอมเหลือง ได้กล่าวถึงนกหัสดีลิงค์ ดังใจความว่า

“ที่ชื่อว่า ผ้าสเวยยกะ ได้แก่ ผ้าอวมงคลที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าในอุตรกรูทวิป ทราบว่า พวกชาวบ้านในทวีปนั้น ใช้ผ้านั้นห่อศพแล้วทิ้ง ผูกนกหัสดีลิงค์เข้าใจห่อศพนั้นว่า ขึ้นเนื้อ ฉะขึ้นไปวางไว้บนยอดภูเขาหิมพานต์ จิกผ้าออก แล้วจิกกิน ลำดับนั้น พวกพรานไพรเห็นผ้าแล้วนำมาถวาย แต่พระราชา ผ้าสเวยยกะผืนนี้เป็นผ้าที่พระเจ้าปชชิตทรงได้ มาอย่างนี้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ‘พวกหญิงผู้ฉลาดใน

²⁵ พระโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานปิฎก, 248.

แคว้นสีพี กรอด้ายด้วยขนสัตว์ 3 เส้น' ผ้าสเวยกะนี้เป็น
ผ้าที่ทอดด้วยด้ายนั้นก็มี”²⁶

จากข้อความนี้จะเห็นว่า นกหัสติลิงค์มีถิ่นอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์
ในอุตตรกุรุทวีป อันหมายถึง ดินแดนที่อยู่ของมนุษย์อีกสังคมหนึ่งที่
ถือว่าเป็นสังคมแห่งอุดมคติ ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงทวีปของมนุษย์
ไว้ 4 ทวีป คือ ชมพูทวีป ปุพพิเททวีป อปรโคยานทวีปและอุตตร-
กุรุทวีป²⁷ ตามคัมภีร์นี้ทำให้ทราบว่า นกหัสติลิงค์มีอยู่ในอุตตรกุรุทวีป
อันเป็นทวีปที่อยู่ด้านทิศเหนือของเขาสิเนรุตามแนวคิดจักรวาลวิทยา
เชิงพุทธ นกชนิดนี้มีลักษณะอย่างหนึ่ง คือ การกินสัตว์อื่นเป็นอาหาร
ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต

2.2 คัมภีร์ปัญญาสุทนี แต่งโดยพระพุทธโฆสเถระ ชาวอินเดีย
อรรธกถาที่อธิบายพระสูตรต้นตปิฎกหมวดมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณณาสก์
(พระไตรปิฎกเล่ม 13) ได้กล่าวถึงนกหัสติลิงค์ไว้ในเรื่องโพธิราชกุมารสูตร
(ว่าด้วยเรื่องโพธิราชกุมาร) ความว่า

“...ได้ทราบว่า พระราชาพระนามว่า ปรีตปะทง
ครองราชย์อยู่ในกรุงโกสัมพี พระมเหสีทรงมีพระครรภ์แก่
ทรงห่มผ้ากัมพลแดง ประทับนั่งผิงแดดอ่อนอยู่กับพระราชา

²⁶ พระพุทธโฆสเถระ, อรรธกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา
ภาค 3 ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552), 257-258.

²⁷ ม.ม. 12/513/553 (ไทย.มจร); ขุ.เถร. 26/1211/536 (ไทย.มจร); ขุ.ชา.
28/1419/404 (ไทย.มจร); ขุ.อป. 32/186/32 (ไทย.มจร)

ณ ลานกลางแจ้ง **นกหัสดีลิงค์**ตัวหนึ่งเข้าใจว่า “เป็นชิ้นเนื้อ” จึงโฉบบินไป พระนางทรงเจียบเสียงเพราะทรงกลัว ว่า “นกจักทิ้งเราลง” นกนั้นพาพระนางไปพักไว้ที่ค่าคบไม้ ณ เชิงภูเขา พระนางจึงปรบพระหัตถ์ ส่งเสียงดัง นกจึงหนีไป พระนางได้ประสูติพระโอรสบนค่าคบไม้นั้นนั่นเอง เมื่อ ฝนตกตลอดยาม 3 แห่งราตรี พระนางจึงประทับนั่งคลุมผ้า กัมพลไว้ ก็ที่ไม่ไกลจากต้นไม้นั้น มีดาบสตนหนึ่งอาศัยอยู่ เมื่ออรุณขึ้นแล้ว ดาบสนั้นได้มายังโคนต้นไม้ เพราะเสียง ร้องของพระนาง ถ้ามถึงชาติกำเนิดแล้วพาดบันไดให้ไต่ ลงมา แล้วนำไปยังที่อยู่ของตน ให้พระนางเสวยข้าวยาคุ แล้ว พระนางได้ตั้งชื่อพระโอรสว่า อุเทน เพราะพระโอรส ประสูติ กำหนดตามฤกษ์เมฆและฤกษ์ภูเขา ดาบสได้นำผลไม้ น้อยใหญ่มาเลี้ยงดูชนทั้ง 2...”²⁸

2.3 คัมภีร์ธัมมปาฏฐกถา เป็นคัมภีร์หนึ่งที่ใช้เรียนในหลักสูตร บาลีสนามหลวงของคณะสงฆ์ไทยในระโยค 1-2 และป.ธ. 3 สำหรับวิชา แปลมคธเป็นไทย (วิชาแปล) และป.ธ. 4-6 สำหรับวิชาแปลไทยเป็นมคธ (วิชากลับ) คัมภีร์นี้แต่งโดยพระพุทธโฆสเถระ ชาวอินเดีย เป็นอรรถกถา อธิบายพระสูตรตันตปิฎก หมวดขุททกนิกาย คาถาธรรมบท (พระไตรปิฎก เล่ม 25) ซึ่งในอัปมาทวรรคที่ 2 เรื่องพระนางสามาวดี ตอนประสูติ อุเทนราชกุมาร ได้ระบุคำว่า นกหัสดีลิงค์ไว้ 5 แห่ง ในที่นี้ขอตัวอย่าง บางตอน

²⁸ พระพุทธโฆสเถระ, *อรรถกถาภาษาไทย พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ปปัญจสูทนี ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552), 302.

“...ในสมัยนั้น **นกหัสติลิงค์**บินมาทางอากาศ เห็น พระราชเทวี ผู้ทรงผ้ากัมพลแดง แต่ที่ไกล จึงชลอปีกบิน โผล่ลงด้วยสำคัญว่า ‘ขึ้นเนื้อ’ พระราชาทรงตกพระทัยด้วย เสียงโผล่ลงมาของมัน จึงเสด็จลุกเข้าไปภายในพระราช- นิเวศน์ พระราชเทวีไม่อาจเสด็จไปโดยเร็วได้ เพราะทรง ครรภ์แก่และเพราะเป็นผู้มีชาติแห่งคนเขลา ครั้งนั้น นกนั้น จึงโผล่ โอบพระนางให้นั่งอยู่ในกรงเล็บ บินไปในอากาศ นัยว่า พวกนกเหล่านั้นทรงกำลังเท่าช้าง 5 เชือก เพราะ ฉะนั้น จึงนำเหยื่อไปทางอากาศจับ ณ ที่อันพอใจแล้ว จึง เคี้ยวเนื้อกิน...”²⁹

ทั้งคัมภีร์ปปัญจสูทนีในข้อ 2 และคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถาในข้อ 3 มี เรื่องราวที่กล่าวถึงนกหัสติลิงค์เหมือนกัน คือ ตอนการประสูติพระเจ้า อุเทน แต่ในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถาจะอธิบายละเอียดกว่ามาก อย่างไรก็ตาม ข้อมูลจากคัมภีร์ทั้ง 2 ได้พรรณนาถึงลักษณะของนกหัสติลิงค์ อย่างชัดเจน เช่น ขนาดของนกที่ใหญ่และมีกำลังเท่ากับช้าง 5 เชือก มีกรงเล็บแข็งแรงสามารถโอบคนบินไปได้ แต่คัมภีร์ก็ไม่ได้พรรณนาถึงนิสัยของนกว่า ดุร้ายหรือไม่ เพียงแต่ระบุเกี่ยวกับสัญชาตญาณของนก ทั่วไปว่า เมื่อได้ยินเสียงปรบมือไล่ก็บินหนีไป ประเด็นนี้จะเห็นพฤติกรรม ของนกว่า แม้นกหัสติลิงค์จะเป็นนกกินสัตว์อื่นเป็นอาหาร แต่ก็ไม่ได้ ดุร้ายน่ากลัวเสียทีเดียว ในคัมภีร์ไม่ได้ระบุขนาดของนกว่ามีประมาณ เท่าไร มีเพียงพละกำลังที่มีมากเหมือนกับช้างตามที่พระพุทธโฆสเถระ อธิบายไว้

²⁹ พระพุทธโฆสเถระ, *อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท ภาค 1 ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*, 155-156.

ข. วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

1) **ตำนานมูลศาสนา** เขียนด้วยอักษรไทยเหนือ ยาว 10 ผูก ไບลาน เป็นหนังสือประวัติการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในแหลมสุวรรณภูมิ หนังสือเรื่องนี้ได้ระบุชื่อผู้แต่งไว้ท้ายเล่มว่า เป็นพระพุทฺพุกามและพระพุทฺธญาณเจ้า ซึ่งในเชิงอรรถของหนังสือสันนิษฐานว่า พระพุทฺพุกาม ก็คือ พระพุทฺธรักขิต สังกัดวัดสวนดอก เมืองเชียงใหม่ จ.ศ. 818-830 (พ.ศ. 1999-2011) ซึ่งไปศึกษาที่เมืองพุกาม ปัจจุบันเป็นเมืองสำคัญแห่งหนึ่งของประเทศพม่า ส่วนพระพุทฺธญาณเจ้า สังกัดวัดหมื่นสาร จ.ศ. 830-837 (พ.ศ. 2011-2018) ซึ่งเป็นหลานของพระพุทฺธญาณแห่งวัดสวนดอก จ.ศ. 780-790 (พ.ศ. 1961-1971) หนังสือเรื่องนี้ได้กล่าวถึงคำว่า **นกหัสดีลิงค์** ดังใจความว่า

“ในกาลนั้น ยังมี**นกหัสดีลิงค์**ตัวหนึ่ง อยู่เหนือยอด ดอยลูกหนึ่งชื่อว่า จิปา (จิกผา) อันมีในระหว่างท่ามกลาง เมืองลพูน (ลำพูน) และเมืองพุกามนั้น นกตัวนั้นมันย่อม อุบัติจากอนุสิสสฤๅษีตนนั่นทุก ๆ วัน ในทันใดนั้น อนุสิสสฤๅษี จึงบอกกับนกตัวนั้นว่า ยังมีสหายเรา 2 ตน ตนหนึ่งชื่อว่า วาสุเทวฤๅษี อีกตนหนึ่งชื่อว่า สุกกทันตฤๅษี อยู่หนขุนน้ำโพน เธอมีความปรารถนาจะสร้างยังพระนครอันหนึ่ง และเธอ ทั้งสองมีความประสงค์อยากจะได้ยังเกล็ดหอย ท่านจงไป นำเอามายังเกล็ดหอยแต่มหาสมุทรโพนได้แล้ว จงนำเอา ไปส่งให้แก่เจ้าฤๅษีทั้งสองนั้นด้วย

ฝ่ายว่านกหัสติลิงค์ตัวนั้น เมื่อได้ยินยังถ้อยคำแห่ง
เจ้าฤชีก่่าวดังนั้น ก็บินไปสู่มหาสมุทรนำเอามายังเกล็ด
หอย แล้วก็นำไปส่งให้แก่วาสุเทวฤชี่และสุกกทันตฤชี่ ตาม
คำสั่งของฤชื่อนุสิสสฤชี่นั้น ครั้นไปถึงจึงไปจับอยู่ที่ต้นไม้
ต้นหนึ่ง ริมแม่น้ำระมิงหนตะวันตก ตรงที่พระศาสดาทรง
ประดิษฐานพยากรณ์ครั้งนั้น แล้วทิ้งลงมาซึ่งเกล็ดหอยอัน
นั้น ณ ที่นั้น”³⁰

หนังสือเรื่องนี้ได้เขียนในเชิงตำนานที่เล่าสืบกันมา เนื้อหามีความ
พิสดารมากกว่าหนังสือทั่วไป หากเปรียบเทียบกับคัมภีร์พระพุทธศาสนา
ไม่ว่าจะเป็นชั้นปฐมภูมิที่เป็นพระไตรปิฎกหรืออรรถกถา เรื่องนี้จะกล่าว
ถึงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ตามลักษณะจินตภาพของผู้แต่งแทรกไว้อย่างมาก
อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาเนื้อหาที่เกี่ยวกับนกหัสติลิงค์จะพบว่า นก
ชนิดนี้มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างกับคัมภีร์ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เพราะ
เป็นนกที่อุปัฏฐากฤชี่ที่อยู่กลางป่าใหญ่ระหว่างเมืองลำพูนกับเมือง
พุกาม นอกจากนี้ยังสามารถสื่อสารได้ เช่น การฟังและทำตามคำสั่ง
ของฤชี่ด้วยการบินไปเอาเกล็ดหอยมาจากมหาสมุทรที่ไกลโพ้น
ซึ่งบ่งบอกถึงพลังกำลังปีกของนกเป็นอย่างดี จากหนังสือเรื่องนี้ จะเห็น
ลักษณะของนกหัสติลิงค์ที่ต่างไปจากคัมภีร์ศาสนา 2 ประการ ดังนี้

ประการแรก ลักษณะของนกที่เป็นมิตรและสื่อสารกับคนได้ จาก
หนังสือจะเห็นว่า นกหัสติลิงค์ไม่น่ากลัวและกินคนเป็นอาหารเหมือน
ที่ปรากฏในคัมภีร์ ตรงข้ามกลับเป็นศิษย์ของผู้บำเพ็ญศีลและมีความ
สามารถพิเศษที่สามารถสื่อสารได้ ประเด็นนี้อาจมองว่า ฤชี่อาจได้

³⁰ พระพุทธรักขิตและพระพุทธญาณเจ้า, *ตำนานมูลศาสนา* (กรุงเทพฯ-
มหานคร: กรมศิลปากร, 2519), 123-124.

อภิญญา 5 จึงแสดงฤทธิ์สื่อสารศาสตร์และอยู่ร่วมกับสัตว์ป่าได้ กระทั่งสามารถมีสัตว์เป็นผู้อยู่ดูแลในฐานะเหมือนศิษย์คนหนึ่ง

ประการที่สอง ลักษณะของนกที่สามารถแสดงกำลังของตนและทำตามคำสั่งคนอื่น นกหัสติลิงค์บินจากดินแดนภูเขาย้ายมาหาสมุทรที่อยู่ไกล เพื่อทำตามคำสั่งของผู้ที่ตัวดูแลด้วยการไปนำเกล็ดหอยมาสร้างเมือง จะเห็นว่า ผู้เขียนได้เชื่อมโยงนกหัสติลิงค์ให้มีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์การเมือง รวมถึงศาสนามากขึ้น ประเด็นนี้อาจมองว่า เมื่อคนเขียนเป็นพระภิกษุจึงผูกเรื่องราวให้เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา และเมืองที่ท่านอยู่อาศัยหรือเมืองที่อยู่ใกล้เคียง เช่น เมืองลำพูน เมืองพุกาม เมืองเชียงใหม่

2) ปัญญาสชาดก เป็นหนังสือที่กล่าวถึงชาดกนอกนิบาตหรือนอกพระไตรปิฎก รวบรวมโดยพระภิกษุชาวเชียงใหม่ในช่วงปี พ.ศ. 2000-2022 ได้กล่าวถึงชาดกที่ 2 คือ สุนนชาดก ต่อมาชาดกเรื่องนี้ได้เป็นเค้าโครงเรื่องในการแต่งบทละครนอกสมัยกรุงศรีอยุธยาชื่อว่า **พระสุนน-มโนห์รา** ในสุนนชาดกได้กล่าวถึงตอนที่นางมโนห์รากินรีฝากบอกกัศปฤชীให้แนะนำวิธีการเอาตัวรอดจากนกหัสติลิงค์แก่พระสุนนราชกุมาร ผู้เป็นพระสวามีที่ออกตามหานาง ณ เขาไกรลาส ดังใจความว่า

“...นางมโนห์รากล่าวคาถานี้แล้ว จึงบอกกับพระดาบสไว้ว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ ถ้าหากว่าสามีข้าพเจ้าเขาจักไม่กลับ ถ้าจะตามไปขอให้ไปตามทางทิศอุดร แลบอกให้เธอถือเอายามงอันเสกด้วยมนต์นี้ติดไปด้วย เมื่อเดินไปไกลลวงเลยทางมนุษย์ไปแล้วจักบัลลุถึง

ป่าไม้อันมีพิษก่อน ให้เธอจับเอาลูกวานรตัวหนึ่งไป เมื่อ
จะเสวยผลไม้สิ่งใด ควรปล่อยให้ลูกวานรกินเสียก่อน ลูก
วานรกินผลไม้สิ่งใด ขอให้เธอเสวยผลไม้สิ่งนั้นเถิด ถัดแต่
นั้นไปจักได้พบป่าเชิงห้วยใหญ่ ให้เธอเอาผ้ารัดตักมพล
ผืนนี้คลุมกายให้แน่น แล้วจงทำอนนิงเหนือปถพี จะมี
นกหัสติลิงค์ เทียวมาหาอาหาร ได้พบเข้าสำคัญว่าเนื้อ
กวางทราย นกนั้นก็จับฉับเฉาพระองค์ไว้ในกรงเล็บ
พาข้ามพันป่าห้วยไป (ถึงรังที่ต้นไม้ใหญ่ พระองค์จึงตบ
พระหัตถ์ขึ้น พระยานกตกใจก็จะหนีไป) ฯลฯ

คราวนั้นฝูงนกทั้งหลายเป็นอันมาก ล้วนมีสกลกาย
ใหญ่เท่าเรือเอนได้ประชุมนอนอยู่บนต้นไม้ได้ไปทุกขา
หารือกันว่าวันรุ่งเช้าพวกเราจะพากันหากินที่ถิ่นไหน นก
ตัวหนึ่งพูดขึ้นว่า ในพระนครของพระเจ้าทুমราชอยู่ที่ภูเขา
ไกรลาส พระเจ้าทุมราชมีธิดาองค์หนึ่งนามว่ามโนहरา
นั้นมนุษย์จับเอาไปได้ บัดนี้นางมโนहरาได้กลับมาถึงแล้ว
วันพรุ่งนี้เป็นวันคาร์บะเจ็ดที่นางมาถึง เขาก็จะมีการมหรสพ
กันอย่างใหญ่ เขาจะทำมณฑลพิธีเพื่อชำระมลทินให้หาย
กลืนสาบมนุษย์ เราทั้งหลายจักพากันไปกินเครื่องพลีกรรม
อันใหญ่ในเมืองนั้น พระมหาสัตว์เจ้าได้กำหนดสภาวะ ที่
พวกนกทั้งหลายจักไปที่ภูเขาไกรลาสนั้นแล้ว ก็ค่อยๆ
เข้าไปในระหว่างชนปีกพระยานกตัวหนึ่ง จึงนอนผูกพัน
สรีระด้วยเชือกให้มั่นกับชนปีกพระยานก ครั้นถึงเวลาเช้า
พระยานกนั้นร้องเรียกเพื่อนกันแล้ว ก็บินข้ามป่าห้วย
ทิบไปถึงที่ใกล้สุวรรณนครก็ร่อนลงจับอยู่ขอบสระใหญ่

พระมหาสัตว์ค้อยเปลื้องตนแล้วซ่อนอยู่ข้างสระนั้น...”³¹

เรื่องนี้ได้สะท้อนมุมมองความเชื่อทางศาสนาให้ร่วมสมัยกับสังคมและถิ่นที่ผู้แต่งอยู่อาศัย เนื้อหาที่เกี่ยวกับนกหัสติลิงค์ในเรื่องนี้จะเป็นตัวละครที่ไม่โดดเด่นนัก เพราะมีสถานะเป็นสัตว์แต่มีความเป็นสัตว์พิเศษตามปรากฏในคัมภีร์ศาสนาชั้นอรรถกถา เช่น พลังมหาศาลที่สามารถนำคนไปที่ไกลได้และการนำไปนั้นก็ด้วยเหตุผลเพื่อจะกินเป็นอาหาร นกหัสติลิงค์ในเรื่องสุธนชาดกจึงได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ที่พระพุทธโฆสเถระแต่งอยู่ไม่น้อย จึงกล่าวได้ว่า ความพิเศษของนกหัสติลิงค์ได้กลายเป็นจุดเด่นในการแต่งวรรณกรรมชั้นหลังให้มีความสมบูรณ์และน่าติดตาม ดังเช่นกรณีการข้ามป่าหวายเป็นที่หมายของนางมโนราห์ได้ฝากผ้ารัตติกัมพลไว้กับฤๅษีในป่าหิมพานต์ เพื่อมอบถวายพระสุธนโพธิสัตว์ได้ใช้เอาตัวรอดจากนกหัสติลิงค์ไปยังเขาไกรลาส แม้ว่าพระสุธนราชกุมารจะไม่ได้ใช้ผ้าดังกล่าวตามที่นางมโนราห์คาดการณ์ไว้ แต่ในเรื่องราวในชาดกก็พรรณนาการเอาตัวรอดของพระสุธนราชกุมารจากป่าหวายเป็นที่ให้เห็นลักษณะของนกหัสติลิงค์ชัดเจนขึ้น นั่นคือ ภายนอกที่มีขนาดใหญ่เท่าเรือน ซึ่งพระสุธนราชกุมารสามารถแทรกพระวรกายเข้าไปอยู่ที่ปีกนกได้ แล้วอาศัยนกที่บินข้ามป่าหวายเป็นกระบังได้มาลงที่สระโบกขรณี

3) ไตรภูมิพระร่วง วรรณกรรมชิ้นสำคัญสมัยอาณาจักรสุโขทัยที่แต่งโดยพญาลิไทย กษัตริย์กรุงสุโขทัยได้กล่าวถึงการปฏิบัติต่อศพผู้ตายของชาวอุตรกุรุทวีป ดังข้อความว่า

³¹ กรมศิลปากร, *ปัญญาสชาดก ภาคที่ 1 สมุททโฆษชาดกกับสุธนชาดก*, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ นางไห้ วัฏฏะสิงห์ (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2504), 48, 58.

“...ผิแลว่าเมื่อเขาแลตายจากกัน เขาบ่มีได้เป็นทุกข์ เป็นโศก แลมิได้ร้องไห้รักกันเลย เขาจึงเอาศพนั้นอาบน้ำ แลแต่งแ่ง หากกระจะแลจงจันทน์ น้ำมันอันหอม แลนุ่ง ผ้าห่มผ้าให้ แล้วประดับนิตด้วยเครื่องถนิมอาภรณ์ทั้งปวงให้ แล้วจึงเอาศพนั้นไปวางไว้ในที่แจ้ง ยังมีนกสิ่งหนึ่ง เทียรยอมบินเทียวไปทั่วแผ่นดินอุดรกรุงทวีนัน นกนั้น ครั้นว่าแลเห็นซากอศภได้ นกนั้นก็คาบเอาซากอศภนั้นไป เป็นกำนัลบ้านนกนั้น เพราะว่าบ่มีให้อูกกรูกในแผ่นดินเขา นั้นได้ ลางคาบ คาบไปเสียในแผ่นดินอันอื่นก็ว่า ลางคาบ คาบไปเสียในฝั่งทะเลว่าชมพูทวีปอันเราอยู่นี้ก็ว่าเหตุให้ พันอันตรายในแผ่นดินอุดรกรุงทวีนันแล อันว่านกนั้นได้ ลางอาจารย์ว่า **นกหัสดีลิงค์** ลางอาจารย์ว่า **นกอินทรี** ลางอาจารย์ว่า **นกกด** มันมาคาบเอาอศภไปเสีย นั้น ลาง อาจารย์ว่าเอาดินคืบไปเสีย

ฝูงคนอยู่ในอุดรกรุงทวีนัน เมื่อเขาตาย เขาบ่ห่อน ได้ไปเกิดในจุตรบายทั้ง 4 คือ ว่านรกแลเปรต แลดิรัจฉาน อสุรกายนั้น นั้นเลยเขาได้เทียรยอมไปเกิดในที่ที่ดีคือสวรรค์ ชั้นฟ้าแล เพราะว่าเขานั้น ย่อมตั้งอยู่ในปัญญาศีลนั้นทุกเมื่อ แลบ่มีได้ขาด เครื่องเป็นดี คนฝูงนั้นบ่มีรู้สิ้นสุดเลย ยังตั้ง บริบูรณ์อยู่ต่อเท่ากาลบัดนี้แล...”³²

³² พญาสิทธิไทย, *ไตรภูมิิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์พระ มหารธรรมราชาที่ 1 พญาสิทธิไทย ฉบับตรวจสอบชำระใหม่*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2526), 47.

ในประเด็นนี้จะเห็นความสัมพันธ์ระหว่างนกหัสติลิงค์กับชาวอุตตรกุรุทวีป ดังที่พระพุทธโฆสเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา แต่วรรณกรรมเรื่องไตรภูมิพระร่วงได้อธิบายเรื่องราวชาวอุตตรกุรุทวีปไว้ชัดเจน ทำให้ทราบแนวคิดด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาของทวีปนี้ที่สามารถเชื่อมโยงถึงนกหัสติลิงค์ได้ แม้ว่าไตรภูมิพระร่วงจะถูกแต่งขึ้นภายหลังและได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา แต่ก็ถือว่าได้รวบรวมแนวคิดจักรวาลวิทยาเชิงพุทธไว้อย่างครบบริบูรณ์ในเล่มเดียว ยกตัวอย่าง การพรรณนาถึงความเชื่อเกี่ยวกับศพที่ยกมากล่าวข้างต้น สามารถวิเคราะห์ได้ 2 ประการ คือ

ประการแรก เกี่ยวกับนกหัสติลิงค์โดยตรง เนื่องจากวรรณกรรมเรื่องนี้ไม่ได้ระบุชัดเจนว่า นกได้นำศพไปเป็นอาหารหรือไม่ แต่ก็พอสันนิษฐานได้ว่า คงนำไปกิน เพราะถ้อยคำที่ว่า “...เป็นก่านัลบ้านนกนั้น...” นอกจากนี้ ยังคาบไปเพื่อวัตถุประสงค์อื่น เช่น คาบไปให้ไกลจากอุตตรกุรุทวีปเพื่อไม่ให้สกปรกแผ่นดิน ซึ่งเป็นลักษณะการคาบไปทิ้ง สถานที่คาบไปอาจเป็นทะเลหรือชมพูทวีป

ประการที่สอง เกี่ยวกับสังคมของชาวอุตตรกุรุทวีป จะเห็นว่าชาวทวีปนี้ไม่ได้เสียใจจากการตายของเพื่อนร่วมทวีป จะด้วยเหตุผลใดก็ตาม แต่จากวรรณกรรมที่เขียนขึ้นทำให้ทราบว่า ชาวทวีปนี้เป็นคนดี มีศีลธรรม มีจิตใจงดงาม เมื่อตายไปแล้วจะไม่ไปเกิดในอบายภูมิ 4 คือ นรก เปรต อสุรกายและสัตว์ดิรัจฉาน

นอกจากนี้ ไตรภูมิพระร่วงได้กล่าวถึงมิติของอาจารย์ที่เห็นต่างว่านกที่คาบศพไปทิ้งอาจเป็นนกอินทรีหรือนกกดและอาจใช้ตีนคืบแทนปาก ประเด็นเหล่านี้ทำให้เห็นพัฒนาการทางความเชื่อเกี่ยวกับความเป็นไปได้ของนกว่า จะใช้อวัยวะส่วนใดนำศพไปกินหรือทิ้ง เพราะเมื่อพิจารณา

จากจิตรกรรมยุคต่อมาจะเห็นการวาดภาพนกหัสติลิงค์และนกอินทรีที่คล้ายคลึงกันมาก จะต่างกันไปเพียงจะงอยปากและหาง และเมื่อนกอินทรีจะมีขนาดใหญ่แต่ก็เป็นรอกนกหัสติลิงค์เท่านั้น ดังภาพที่ 4 และ 5

ภาพที่ 4 เปรียบเทียบนกอินทรี ในพระราชพิธีงานพระศพ
สมเด็จพระเพทราชา (บน) กับนกหัสติลิงค์จับช้าง จากสมุดภาพไตรภูมิ
ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (ล่าง)
ที่มา: “สุวรรณภูมิในอาเซียน: ‘หลวงพ่อกุณ’ เมรุนกหัสติลิงค์,” มติชนรายวัน,
17 มกราคม 2562.

ภาพที่ 5 เปรียบเทียบจิตรกรรมนกหัสติลิงค์ (ซ้าย) กับนกอินทรี (ขวา)

ในกรอบกระจกภาพลัทธิหิมพานต์ ประดิษฐานเหนือหน้าต่าง

ภายในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม

ที่มา: นิยะดา เหล่าสุนทร และพีระพัฒน์ สำราญ,

จิตรกรรมภาพลัทธิหิมพานต์ พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม, 178, 338.

ในปัญญาสชาดกว่าด้วยเรื่องสุนชาดกที่กล่าวมา ก็ยังมีคติเห็นต่างในเรื่องนกที่เป็นพาหนะนำพระสุนข้ามป่าหวายเป็นเขาไกรลาส เนื่องจากการมีความเห็นที่ว่า พระสุนไม่ได้อาศัยนกหัสติลิงค์ด้วยการซ้อนตัวระหว่างขนนก แต่อาศัยนกอินทรีด้วยการเกาะขานกไป³³ ประเด็นเหล่านี้เป็นพัฒนาการทางความเชื่อที่กล่าวได้ว่า โบราณจารย์อาจคิดวิเคราะห์ถึงความเป็นจริงหรือความเป็นไปได้ และอาจด้วยความคล้ายกันของนกหัสติลิงค์กับนกอินทรีนี้เอง ผู้เขียนจึงสันนิษฐานว่า จิตรกรและประติมากรจึงวาดและปั้นหรือแกะสลักนกหัสติลิงค์ให้ต่าง

³³ เรื่องเดียวกัน, 179.

กับนกอินทรีด้วยการใส่จะงอยปากคล้ายงวงช้างเพื่อให้ตรงกับชื่อเดิมว่า หัตถิลิงคสฤณ ส่วนนกกดที่ไตรภูมิพระร่วงระบุว่า เป็นแนวคิดของอาจารย์บางท่านนั้น เป็นสัตว์ป่าหิมพานต์ตระกูลนกชนิดหนึ่งซึ่งเรียกอีกชื่อว่า นกเขาไฟ หรือ จโกร ในภาษาบาลี³⁴ ประเด็นความเห็นต่างเหล่านี้ทำให้การวิเคราะห์เรื่องนกหัสติลิงค์ต้องตีความอย่างรอบคอบตามบริบทของสังคมที่เห็นไม่เหมือนกัน

4. วิเคราะห์สัญลักษณ์ของนกหัสติลิงค์ที่มีอิทธิพลต่อการสร้างปราสาทเมรุมาศในปัจจุบัน

คัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาที่นำมากล่าว ทำให้เห็นมุมมองการสร้างเมรุปราสาทนกหัสติลิงค์ในปัจจุบันว่า ทำไมจึงนิยมเลือกนกหัสติลิงค์เป็นพาหนะเคลื่อนย้ายหรือเผาศพ นั้นเพราะปริศนาธรรมความเชื่อที่ว่า นกชนิดนี้จะพาไปสู่สุคติภูมิ คือ มนุษย์ เทวโลก หรือพรหมโลก หลังจากตายไปแล้ว เหมือนการนำศพชาวอุตรกุรุทวีปไปสถานที่อื่นที่ไม่ใช่อบายภูมิ 4 แม้ว่าจะมีข้อปลีกย่อยที่แตกต่างกันมาก เช่น ชาวอุตรกุรุทวีปมีเหตุปัจจัยที่เป็นกุศลกรรม แม้จะไม่มีนกหัสติลิงค์คาบไปกินหรือคาบไปทิ้งก็ตาม ชาวอุตรกุรุทวีปก็ไปเกิดในสุคติภูมิด้วยอำนาจกรรมดีที่ทำไว้ ขณะที่มนุษย์ในปัจจุบันทำทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว ผลของกรรมอาจนำไปสู่สุคติหรือทุคติก็ได้ แต่การเผาศพบนปราสาทนกหัสติลิงค์ก็เป็นนิมิตหมายที่ดีว่า นกชนิดนี้จะนำไปสู่สุคติเหมือนการนำชาวอุตรกุรุทวีป ซึ่งปราสาทนกที่สร้างขึ้นมาก็คือ การสร้างเมรุ อันหมายถึง เขาพระสุเมรุที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาล คือ สรวงสวรรค์ ดังนั้น เมรุปราสาทนกหัสติลิงค์จึงเป็นสัญลักษณ์แห่งโลกสวรรค์สำหรับ

³⁴ พระโศภิตเถร, คัมภีร์อภิธานปิฎก, 254.

ผู้ตาย เหมาะกับบุคคลที่ได้รับการยกย่องจนได้รับการสร้างเมรุปราสาท เพราะเป็นคนที่ดีมีศีลธรรมอย่างแท้จริง เช่น พระมหาเถระในจังหวัดนั้นหรือเจ้าเมืองในอดีตที่มีคุณูปการต่ออาณาประชาราษฎร์ เมื่อสรุปแนวคิดเกี่ยวกับนกหัสติลิงค์ที่ปรากฏในคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาจะพบคุณลักษณะ 3 ประการ ดังต่อไปนี้

- 1) เป็นนกที่มีขนาดใหญ่และทรงพลังเหมือนช้าง 5 เชือก/ตัว
- 2) มีสื่อสัญลักษณ์เกี่ยวกับความตายเพราะชอบกินสัตว์อื่นเป็นอาหาร
- 3) มีแหล่งอาศัยอยู่ในอุตตรกुरुทวีป ที่เป็นดินแดนของคนดีมีศีลธรรม

คุณลักษณะของนกหัสติลิงค์ดังกล่าว มีอิทธิพลต่อการสร้างเมรุปราสาทในเวลาต่อมาที่มีรูปลักษณะเหมือนช้าง ผู้เขียนวิเคราะห์ว่าคงเป็นการตีความของบรรพชนที่ต้องการสื่อให้เห็นเชิงรูปธรรมว่านกชนิดนี้ทรงพลังมหาศาลเหมือนช้างจึงสร้างให้มิ่งวง (หัตถิ/โศณท) อย่างไรก็ตาม ความสำคัญของการสร้างเมรุปราสาทนกหัสติลิงค์คงไม่ได้อยู่ที่ว่า ปากเป็นวงช้างจริงหรือไม่ หรือแม้คำถามที่ว่า นกชนิดนี้มีอยู่จริงหรือ แต่ความสำคัญเป็นการก่อกำเนิดชนบประเพณีท้องถิ่นมากกว่า และเป็นการสร้างเรื่องราววรรณกรรมที่มีลักษณะของนามธรรมให้กลายเป็นรูปธรรม

4.1 จากคัมภีร์และวรรณกรรมกลายเป็นเมรุเผาศพ

แม้นกหัสติลิงค์จะไม่เกี่ยวข้องกับการฦาปนกิจหรือเผาศพโดยตรง แต่ก็ยังเป็นสัญลักษณ์แห่งความตายเพราะการจับสัตว์อื่นเป็นอาหาร แม้กระทั่งคนก็ตกเป็นเหยื่อของนกชนิดนี้ การชำนกหัสติลิงค์ไม่ใช่เรื่องง่ายคนที่ฆ่าได้ต้องมีบารมีและความสามารถพิเศษในตำนานกล่าวว่า นางสีดา

ผู้มีความชำนาญการยิงธนูเป็นผู้อาสาฆ่านกโดยใช้ศรยิงให้ตาย ด้วยเหตุนี้ ในขบวนแห่ศพจึงมีนางสีดาทำหน้าที่ฆ่านกหัสติลิงค์ก่อนทำพิธีประชุมเพลิง ส่วนคนตายที่อยู่ในโลงบนหลังนกกล้วนเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ของบ้านเมืองที่มีบารมี คุณงามความดี ความรู้ความสามารถ เป็นปรีชาญาณธรรมว่า แม้จะยิ่งใหญ่ มีบารมี คุณงามความดีมากเพียงใด ก็ตกอยู่ในอำนาจของมัจจุมาร คือ ความตาย เหมือนกำลังถูกนกหัสติลิงค์กัดกินให้ถึงความตายฉะนั้น นกหัสติลิงค์เองสุดท้ายก็ต้องตาย คนและนกที่ถูกเผาไปพร้อมกัน ประหนึ่งว่า มีความตายเป็นเบื้องหน้า ไม่มีใครหนีพ้นได้ อย่างไรก็ตาม แนวคิดการสร้างเมรุนกหัสติลิงค์เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (Folk Wisdom) ที่ได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนา ปราชญ์ชาวบ้านช่วยกันประดิษฐ์ตกแต่ง มีลักษณะโดดเด่นจนเป็นภูมิปัญญาไทย (Thai Wisdom) ที่เป็นพื้นฐานสำคัญของประเพณี (Tradition) หลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นจารีตประเพณี (Mores) ขนบประเพณี (Institution) และธรรมเนียมประเพณี (Convention)

ในกรณีเมรุปราสาทนกหัสติลิงค์ถือเป็นขนบประเพณีและกลายเป็นวัฒนธรรม (Culture) ของชาติที่ไม่เห็นบ่อยนัก ผู้เสียชีวิตต้องเป็นบุคคลสำคัญ ชาวบ้านจึงสร้างเมรุประเภทนี้เพื่อเชิดชูเกียรติของท่านในฐานะที่เป็นปราชญ์ชาวบ้าน (ภูมิปัญญาระดับท้องถิ่น) หรือผู้ทรงภูมิปัญญาไทย (ภูมิปัญญาระดับชาติ) แม้จะใช้งบประมาณมากและมีเตาเผาที่สะดวก ประหยัดเวลาจัดงานให้เลื่องลือภายในปัจจุบันก็ตามที่

4.2 อิทธิพลของปราสาทนกหัสติลิงค์ที่มีต่อสังคมไทย

การสร้างเมรุปราสาทนกหัสติลิงค์เป็นปรัชญาไทยที่น่าศึกษา แม้จะมีเหตุผลหรือตำนานกล่าวไว้แตกต่างกัน แต่ถือเป็นเสน่ห์ของวรรณกรรมที่ประกอบด้วยลีลาของการประพันธ์ที่ต้องดีความ ไม่ว่าจะเป็น

ตีความตามตัวบทอักษร (Hermeneutics of the Text) ตามทฤษฎีของ กาดาเมอร์³⁵ เช่น การตีความตามรากศัพท์ของคำว่า หัตถิลิงคสกุลโณ การพยายามเข้าใจเจตนารมณ์ของผู้แต่ง (Hermeneutics of the Author) ตามทฤษฎีของชไลเออร์มาเคอร์³⁶ เช่น การพยายามเข้าใจเจตนารมณ์ของพระภิกษุที่แต่งตำนานมูลศาสนา หรือตามความเข้าใจของผู้อ่านเอง (Hermeneutics of the Reader) ที่เป็นการผสมผสานระหว่างตัวอักษรกับตัวผู้แต่งตามทฤษฎีของริเคอร์³⁷ เช่น การอธิบายเชื่อมโยงของผู้เขียนจากคัมภีร์สู่วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในยุคหลัง ซึ่งการตีความตามทฤษฎีเหล่านี้ ทำให้เห็นสาระสำคัญของพิธีฌาปนกิจศพบนเมรุปราสาทที่สามารถพิจารณาได้ 3 นัย คือ 1) การสืบทอดโบราณประเพณีในอดีต 2) การทำหน้าที่รักษาประเพณีให้ดีที่สุดในปัจจุบัน และ 3) การจรรโลงไว้เพื่ออนุชนรุ่นต่อไปในอนาคต และเนื่องจากการเป็นประเพณีที่ต้องสืบทอดนี้เองทำให้นักหัตถิลิงคมีอิทธิพลต่อสังคมไทยใน 4 ด้านตามลักษณะการแบ่งประเภทวัฒนธรรมในคราวประกาศตั้งกระทรวงวัฒนธรรม พ.ศ. 2485³⁸ ดังต่อไปนี้

1) อิทธิพลด้านคตินิยม (Moral) หมายถึง ความเชื่อเกี่ยวกับคำสอน ซึ่งมักมาจากหลักของศาสนาและปรัชญาในการดำเนินชีวิต เมื่อพิจารณาปราสาทนกหัสติลิงค์จะพบหลักคำสอน รวมถึงหลักปรัชญา

³⁵ วีรชาติ นิมนงค์, “การศึกษาวิเคราะห์ทฤษฎีอรรถปริวรรตศาสตร์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท,” (รายงานวิจัย, สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552), 80-84.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, 79-80.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, 92-99.

³⁸ ประชิต สุกตะพัฒน์, *ศิลปะและวัฒนธรรมไทย* (กรุงเทพมหานคร: แสงดาว, 2548), 48.

ชีวิตที่สอดแทรกไว้มากมาย เช่น ความตายที่หลักพระพุทธศาสนาสอนว่าเป็นมารอย่างหนึ่งเรียกว่า มัจจุมาร³⁹ การสร้างปราสาทนกหัสติลิงค์จึงเป็นปริศนาธรรมให้ระลึกถึงมรณานุสติแก่ผู้ร่วมงาน นอกจากนี้ยังสอนเรื่องความไม่ประมาทในชีวิต เพราะชีวิตมีความตายในเบื้องหน้า การชมปราสาทนกหัสติลิงค์นอกจากเป็นการชื่นชมบารมีและไว้อาลัยผู้ตายเป็นครั้งสุดท้ายแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นสังขารของทุกชีวิตที่มีจุดหมายไม่ต่างกัน คือ การถึงแก่ความตาย

2) อิทธิพลด้านนิติธรรม (Legal) หมายถึง หลักกฎหมายและประเพณีของชาติ นกหัสติลิงค์เป็นชนบประเพณีอย่างหนึ่ง คำว่าชนบประเพณี หมายถึง ระเบียบแบบแผนที่สังคมกำหนดไว้ทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ประเพณีเกี่ยวกับการเกิด การแต่งงาน การตาย นกหัสติลิงค์ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แม้ไม่ได้กล่าวถึงความตายโดยตรง แต่ก็ป็นสัตว์ที่อาจให้ถึงความตายได้ เช่น การคาบคนนำไปเป็นอาหาร นกหัสติลิงค์จึงมีนัยที่สื่อถึงความตายและพัฒนาเป็นปราสาทสำหรับพระราชทานเพลิงที่กลายเป็นประเพณีสำคัญ

3) อิทธิพลด้านวัตถุธรรม (Material) หมายถึง ประเพณีที่เป็นเรื่องของสิ่งก่อสร้าง อาคาร สถานที่ต่าง ๆ การสร้างปราสาทนกหัสติลิงค์เป็นศิลปะของช่างไทยอย่างหนึ่งที่หาได้ยาก ปรากฏเฉพาะในภาคเหนือและบางจังหวัดของภาคอีสานเท่านั้น เช่น จังหวัดอุบลราชธานี การสร้างเมรุปราสาทนกจึงเป็นวัตถุธรรมล้ำค่าของช่างสมัยโบราณ รายละเอียดลวดลายและขนาดของนกหัสติลิงค์จะแตกต่างกันไป

4) อิทธิพลด้านสหรธรรม (Social) หมายถึง มารยาททางสังคม ในที่นี้เป็นมารยาทที่เกี่ยวกับความตาย เช่น การปฏิบัติต่อศพ การเคารพศพ การพบปะญาติผู้ตาย ศพที่ปรากฏบนปราสาทนกหัสติลิงค์

³⁹ พ.ร.บ. 25/46/41 (ไทย.มจร)

ปัจจุบันมักเป็นสรีรสังขารของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ของบ้านเมือง เมื่อมีการพระราชทานเพลิงศพจะมีข้าราชการทุกระดับชั้นและชาวบ้านมาร่วมพิธีอย่างเนืองแน่น การร่วมพิธีการดังกล่าวเป็นการแสดงความไว้อาลัยเป็นครั้งสุดท้ายที่ถือเป็นมารยาทของสังคมไทยในการมาร่วมงาน แม้จะไม่ได้รับเชิญก็ตาม

5. องค์ความรู้ใหม่

จากที่กล่าวมา สามารถสรุปเป็นองค์ความรู้ที่ได้จากบทความนี้ 3 ประการ คือ ประการแรก นักหัตถ์ลึงค์ที่ปรากฏในคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาไม่ได้ระบุว่า มีลักษณะปากเป็นวงช้าง เพราะหากมีปากเหมือนช้าง คงจิกกินศพไม่ได้ แต่มีขนาดใหญ่และกำลังแข็งแรงเท่าช้าง ซึ่งในคัมภีร์ระบุว่า เท้าช้าง 5 เชือก/ตัว จึงคาบคนมีชีวิตรอดได้ การที่นักคาบคนไปก็ด้วยสัญชาตญาณคิดว่า คนเป็นเหยื่ออย่างหนึ่ง แต่ไม่มีเจตนาจะทำร้าย สถานที่อยู่ของนกชนิดนี้อยู่ในอุตรตรกुरुทวีป อันเป็นดินแดนของคนดีมีศีลธรรม คนในทวีปนี้หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสรวงสวรรค์เพราะผลกรรมดีที่สั่งสมมา

ประการที่สอง ในวรรณกรรมยุคหลังเขียนให้เห็นภาพชัดเจน กลายเป็นเรื่องเล่าทำให้คนมีบทบาทและคุณลักษณะพิเศษ เช่น การสื่อสารกับฤๅษีผู้มีฤทธิ์ การบินได้ระยะทางไกล โดยภาพรวมแล้วเป็นนกที่ให้คนมากกว่าให้โทษต่อประชาชน แม้ในวรรณกรรมยังกล่าวถึงนกกับการคาบคนอยู่บ้าง แต่ก็เปลี่ยนจากคาบ “คนมีชีวิตรอด” มาเป็นคาบ “คนตาย” แทน ดังปรากฏในวรรณกรรมไตรภูมิพระร่วง และจากวัตถุประสงค์ที่คาบเป็นอาหาร ก็มีวัตถุประสงค์อื่นเพิ่มเข้ามา คือ การทำให้ดินแดนของคนตายสะอาดตาขึ้น

ประการที่สาม พัฒนาการของนกหัสติลิงค์ได้กลายเป็นจิตรกรรมและประติมากรรมที่มีลวดลายวิจิตรสวยงามสำหรับสร้างเป็นเมรุปราสาทเผาศพคนตาย แต่ยังคงแนวคิดเดิม คือ การเป็นนกขนาดใหญ่และเพิ่มจินตนาการให้มีลักษณะปากเหมือนงวงช้างที่สื่อให้เห็นว่า มีกำลังเหมือนช้าง 5 เชือก นอกจากนั้น ยังเป็นเมรุปราสาทสำหรับใช้เผาศรีสังขารของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่และเจ้าเมืองในอดีต ปัจจุบันยังคงใช้สำหรับพระสงฆ์เท่านั้น ซึ่งมีปริศนาธรรมรำลึกถึงคุณงามความดีและส่งผู้ตายให้ไปอุบัติในสรวงสวรรค์เสวยทิพย์สมบัติ ดังที่นกหัสติลิงค์คาบคนตายผู้อยู่ในอุตรกรูทวิป คนในทวิปนี้เมื่อตายแล้วจะไปเกิดในสรวงสวรรค์ด้วยกรรมดีของเขา

6. บทสรุป

โดยสรุปแล้ว การสร้างปราสาทนกหัสติลิงค์เป็นการสืบทอดวัฒนธรรมไทยที่สำคัญ เมื่อพิจารณาในแง่ประเภทของวัฒนธรรมทั้ง 4 ด้าน จะเห็นว่า พิธีพระราชทานเพลิงศพพระมหาเถระหรือเจ้าเมืองในสมัยโบราณ นอกจากเป็นการยกย่องบูชาสังฆคุณในตัวพระสงฆ์หรือความเสียสละในตัวเจ้าเมืองแล้ว ยังเป็นการสืบทอดโบราณประเพณีให้อนุชนรุ่นหลังได้รับทราบและช่วยกันสืบทอดต่อไป โดยที่ประเพณีดังกล่าวเป็นการจำลองแนวคิดด้านนามธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาให้เป็นรูปธรรมตามคตินิยมร่วมสมัย เช่นการสร้างเมรุปราสาทให้สง่างามใหญ่โตตามความเชื่อของภูมิภาค แต่โดยพื้นฐานความเชื่อของนกหัสติลิงค์ที่ปรากฏในคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาแล้ว ไม่ได้ระบุรูปพรรณสัณฐานไว้ชัดเจน เพียงแต่บอก

คุณลักษณะว่า เป็นนกที่มีขนาดใหญ่และทรงพลังเหมือนช้าง ชอบกินสัตว์อื่นเป็นอาหารและอาศัยอยู่ในอุตรกฏฐทวีปที่เป็นดินแดนของคนดีมีศีลธรรม แนวคิดเหล่านี้สามารถสืบค้นได้จากคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาทั้งชั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎกและอรรถกถา และชั้นทุติยภูมิ คือ วรรณกรรมทางศาสนาในยุคหลัง จากแนวคิดดังกล่าวทำให้ทราบความหมายและที่มาของเมรุปราสาทนกหัสดีลิงค์ในปัจจุบัน ซึ่งมีพัฒนาการด้านจิตรกรรมและประติมากรรมกระทั่งเป็นวัฒนธรรมของชาติประการหนึ่งและสอดแทรกปรีชาธรรมไว้อย่างน่าขบคิด แม้ว่านกจะถูกเผาไปพร้อมกับร่างผู้ตายอันไร้วิญญาณ แต่นกก็อัญเชิญผู้ตายซึ่งประกอบความดีไว้มากมายไปสู่สุคติภูมิและความดีนี้ก็ยังคงอยู่ตราบนานเท่านาน เหมือนเมรุปราสาทนกที่ยังอยู่คู่วัฒนธรรมของชาติสืบไป

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. คัมภีร์

มหาวิทยาลัยศิลปากรราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 12, 25, 26, 28, 32. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2539.

มหาวิทยาลัยศิลปากรราชวิทยาลัย. อรรถกถาภาษาบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ เล่ม 9. นครปฐม: มหาวิทยาลัย, 2535.

พระพุทธโฆสเถระ. อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 3 ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2552.

_____. อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท ภาค 1 ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2552.

_____. อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ปปัญจสูทนี ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2552.

2. หนังสือ

กรมศิลปากร. ปัญญาสชาดก ภาคที่ 1 สมุททโฆษชาดกกับสุนชชาดก. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ นางไฉ่ วัฏฏะสิงห์. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2504.

นิยะดา เหล่าสุนทร และพีระพัฒน์ สำราญ. *จิตรกรรมภาพสัตว์หิมพานต์
พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม*. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์
พรินติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2559.

ประชิด สกุนะพัฒน์. *ศิลปะและวัฒนธรรมไทย*. กรุงเทพมหานคร:
แสงดาว, 2548.

พญาลิไทย. *ไตรภูมิิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์พระมหา
ธรรมราชาที่ 1 พญาลิไทย ฉบับตรวจสอบชำระใหม่*. พิมพ์ครั้งที่
3. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2526.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี). *ศัพท์วิเคราะหฺ์*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
เลี้ยงช้าง, 2550.

พระพุทธรักขิตและพระพุทธญาณเจ้า. *ตำนานมูลศาสนา*. กรุงเทพ-
มหานคร: กรมศิลปากร, 2519.

พระโมคคัลลานเถระ. *คัมภีร์อภิธานปิฎก*. แปลโดย พระมหาไพโรจน์
ญาณกุสโล และจํารูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: โครงการ
เตปิฎกสุเตสิบัณฑิต, 2559.

พระอัครวงษ์เถระ. *สัททนีติธาดุมาลา: คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์*.
พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร และจํารูญ
ธรรมดา. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, 2546.

ภูเดช แสนสา. *โลกหน้าล้านนา: พัฒนาการการสร้างปราสาทศพ
ต่างสัตว์หิมพานต์และการก่อภู*. เชียงใหม่: สถาบันภาษา ศิลปะ
และวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่, 2556.

สำราญ ก้านพลูกลาง. *หลักการแต่งและแปลบาลี*. นครราชสีมา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา, ม.ป.ป.

3. พจนานุกรม

ป. หลงสมบุญ. *พจนานุกรมมคธ-ไทย*, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมสาร จำกัด, 2546.

ราชบัณฑิตยสถาน. *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554*, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2556.

4. วิทยานิพนธ์

กมลรัตน์ ชวนสบาย. “เมรุलयสกุลช่างเพชรบุรี: รูปแบบศิลปกรรมแนวคิดและคติการสร้าง.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2560.

5. หนังสือพิมพ์

“สุวรรณภูมิในอาเซียน: ‘หลวงพ่อคุณ’ เมรุนกหัสดีลิงค์.” *มติชนรายวัน*, 17 มกราคม 2562.

6. รายงานวิจัย

วีรชาติ นิ่มอนงค์. “การศึกษาวิเคราะห์ทฤษฎีอรรถปริวรรตศาสตร์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท.” รายงานวิจัย, สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552.

7. รายงานที่ประชุมทางวิชาการ

ประยุทธิ์ สารวัง. “นกหัสดีลิงค์: การเมืองเรื่องการนิยาม รหัสหมาย
ชั้นชนในสังคมวัฒนธรรมล้านช้าง.” *การประชุมวิชาการ
มหาวิทยาลัยมหาสารคามวิจัย ครั้งที่ 13 (The 13th Mahasarakham University Research Conference) ในหัวข้อ “จากท้องถิ่น
สู่สากล ในบริบทประเทศไทย 4.0” (From Local to Global in
the Context of Thailand 4.0).* 7-8 กันยายน 2560. มหาสารคาม:
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม,
2560.

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

STRATTON, Carol. *Buddhist Sculpture of Northern Thailand*.
Chiang Mai: Silkworm Books, 2004.

2. บทความภาษาอังกฤษ

HALL, Rebecca. “Onward towards Heaven: Burning the Nok
Hatsadiling.” *ARS Orientalis*, 44, (2014): 180-199.

3. วิทยานิพนธ์

CHAKRABORTY, Mita. “A Contrastive Study of Dhammapada and
Tirukkural.” PhD diss., University of Calcutta, 2008.

4. ข้อมูลจากเว็บไซต์

Wikipedia. “Vogelpark Avifauna”, Accessed January 28, 2021.

https://en.wikipedia.org/wiki/Vogelpark_Avifauna.